

УДК 811.161.2'367.622

ЯВИЩЕ ДИВЕРГЕНЦІЇ У СФЕРІ ВІДДІЄСЛІВНОГО ІМЕННИКОВОГО СЛОВОТВОРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Л. М. Колібаба

У статті вилучено сутність явища словотвірної дивергенції на матеріалі віддієслівних іменників сучасної української мови.

Ключові слова: дивергенція, віддієслівний іменник, багатозначність, дієслово-мотиватор, лексико-семантичний варіант, суфікс.

Складність проблеми словотвірної мотивації полягає в тому, що формально-структурна похідність (мотивованість) не завжди збігається з семантичною. У процесі семантичного розвитку як мотиватор, так і мотиват можуть мати кілька значень, не завжди співвідносних між собою. Семантика багатозначного мотиватора часто не повністю транспонується в семантику мотивата і навпаки — мотивовані одиниці спроможні розвивати додаткові значення, відсутні в значеннєвій парадигмі мотиватора. Така асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних одиниць та їхніх мотиватів спричиняє потребу вивчення умов продукування похідних одиниць та особливостей формування їхньої семантики.

Значеннєву структуру полісемантичного дієслова утворює сукупність лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), кожен з яких може активно мотивувати похідні віддієслівні іменники (ВДІ) або навпаки — виявляти словотвірну інертність. Причини такої “вибіркової” реалізації дериваційного потенціалу формально тотожних одиниць пов’язані з явищем словотвірної дивергенції. Об’єднані спільністю форми, окремі ЛСВ, як і омоніми, виявляють розбіжності семантичного плану, унаслідок чого частково подібні або різні значення дієслова-мотиватора, виражені тотожним звуковим комплексом, мотивують різні за формою похідні утворення (те саме словотвірне значення опредметненої дії чи опредметненого стану, суб’єкта дії, носія стану, інструменталія, локатива передають ВДІ з різними суфіксами).

Уперше поняття дивергенції стосовно словотвірного рівня російської мови використала О. С. Ахманова [1, с. 113]. Явище дивергенції на матеріалі російської мови дослідив і докладно обґрунтував ще в 70-ті роки О. М. Соколов, указавши на його важливість для вивчення наявних у мові системних зв’язків [9, с. 117 – 118]. Цікаво, що для позначення того самого мовного явища “вибіркового поєднання морфем із іншими мовними сегментами (словами й основами), зумовленого сукупністю найрізноманітніших факторів” [9, с. 1] учений використав різні означення: *дивергенція структурно-семантична, морфолого-семантична, морфемно-семантична, словотвірна* [7; 8; 9]. Таке варіювання назв свідчить, що дивергенція — одне з широкомасштабних, фундаментальних (поряд із конвергенцією та нейтралізацією)

мовних явищ, властиве різним рівням та одиницям мови. За висновками О. М. Соколова, “термін “дивергенція” подібно до термінів “граматика”, “словотвір” можна вживати не лише для позначення відношень та зв’язків між мовними одиницями, але й для найменування розділу мовознавства про ці зв’язки” [9, с. 1]. Згодом поняття “дивергенція” та “конвергенція” щодо словотвору використовують у своїх працях інші російські лінгвісти [3]. В українському мовознавстві проблема дивергентних відношень залишається маловивченою. Окрім дослідження С. О. Соколової [10], дивергенція в україністиці ще не була предметом спеціального розгляду.

Мета нашого дослідження — з’ясувати основні умови вияву дивергентних відношень у сфері віддієслівного іменникового словотвору сучасної української мови та проаналізувати особливості їхньої реалізації на формальному та семантичному рівнях. На формальному рівні явище словотвірної дивергенції представлено властивістю афікса (словотворчого форманта похідного утворення) вибірково поєднуватися з однією із формально тотожних одиниць-мотиваторів. На семантичному рівні ця вибіркковість зумовлена переважно лексико-граматичними ознаками мотиватора і є показником закономірностей, що функціонують у сфері структурно-семантичної мотивації.

Найефективнішим методом вивчення дивергентних відношень є опозиційний аналіз у поєднанні з компонентним (семним) аналізом. Сутність опозиційного аналізу на рівні дивергенції багатозначних дієслів та дієслів-омонімів полягає в послідовному зіставленні значень одиниць-мотиваторів, що не розрізняються формою, — ЛСВ полісемічних дієслів або значень дієслів-омонімів. Послідовне зіставлення формально тотожних, але семантично розбіжних одиниць-мотиваторів, дає змогу якнайточніше виявити їхні імпліцитні семантико-граматичні ознаки, що безпосередньо впливають на здатність бути мотиватором.

На семантичному рівні явище дивергенції пов’язане з реалізацією словотвірного потенціалу багатозначного дієслова — здатністю мотивувати різні типи ВДІ (з семантикою опредметненої дії чи опредметненого стану, суб’єкта дії або носія стану, предмета та місця) або лише окремі з них. Кількість мотивованих девербативів та їхні семантичні різновиди залежать передусім від валентних можливостей дієслова-предиката, зумовлених особливостями його семантичної організації. Іменниковий блок словотвірної парадигми дієслова відображає реалізацію дієслівних валентностей, заповнення відкритих “придієслівних іменникових місць”. За умови реалізації вибіркових афіксальних зв’язків обома протичленами опозиції спостерігаємо повні дивергентні відношення, напр., *чинити*₁ (робити що-небудь) → *чинення*₁, але *чинити*₂ (обробляти шкури тварин) → *чинення*₂, *чиньба*; *збирати*₅ (марки, листівки) → *збиральник*, але *збирати*₉ (піднімати із землі) → *збиральник*, *збирач* та ін. Під час неповних дивергентних відношень тільки один компонент опозиції реалізує сполучувальні властивості у заданому напрямку, тоді як інший має ознаку “нульової” валентності, пор.: *палити*₂ (стріляти з вогнепальної зброї) → *пальба*, але *палити*₁ (непокоїти, мучити) → ∅; *косити*₁ (траву, збіжжя) → *косіння* // *косовиця*, але *косити*₂ (бути косооком) → ∅; *пустувати*₁ (бавитися) → *пустун*, але *пустувати*₂ (бути пустим) → ∅; *жати*₁ (зрізати біля кореня) → *жаття*, *жнець*,

жатка, але *жати*₂ 1 (стискати з силою) → ∅; *залити* 1 (заповнювати певний простір рідиною) → *залиття*, але *залити* 6 (вигадувати) → ∅; *віддавати* 11 (тільки НДВ. Мати присмак) → ∅, але *віддавати* 4 (вручити комусь що-небудь) → *віддавання*; *доспівати*₁ (1. Достигати. 2. Переслідувати) → *доспівання*, але *доспівати*₂ (пісню до кінця) → ∅; *м'яти* 1 (перетворювати в рідку масу) → *м'яття*, *м'яльник*, *м'яло* // *м'ялиця* 1, *м'яльня*, але *м'яти* 5 (**перен.** нерішуче, повільно говорити) → ∅, *затоплювати*₂ (покривати водою який-небудь простір) → *затоплювання*, але *затоплювати*₃ (**рідко.** сильно бити кого-небудь) → ∅ та ін.

Загалом, у результаті аналізу структурних і граматичних ознак, семантичних, словотвірних і стилістичних характеристик дієслів-мотиваторів (ЛСВ та омонімів) можна виокремити такі їхні семантичні ознаки, що є релевантними для продукування іменникових девербативів та виникнення дивергентних відношень*: 1) лексичне значення (належність до певної лексико-семантичної групи); 2) семіологічні властивості (співвідношення денотативних і сигніфікативних, конкретних та абстрактних сем у значенні); 3) релятивність семантики, суб'єктно-об'єктні характеристики (наявність суб'єкта, об'єкта дії, їхні типи); 4) аспектуальні характеристики (граничність дії, видова характеристика, рід дієслівної дії); 5) стилістичне маркування; 6) словотвірні особливості (походження, словотвірна будова). Формальна будова основимотиватора теж не завжди пристосована для поєднання з афіксами, унаслідок чого з'являються перешкоди для сполучення морфем (структурний тип основи, префіксація, довжина слова та ін.).

Формальний рівень вивчення дивергентних відношень у сфері словотвірної мотивації ґрунтується на дослідженні властивості афіксальних морфем (префіксів та суфіксів) вибірково поєднуватися з різними видами мовних одиниць-мотиваторів (коренів, основ, слів) залежно від формально-семантичних якостей останніх. Афікси в цьому випадку є маркерами, які увиразнюють відмінності (формальні, семантичні або формально-семантичні), закладені в основі-мотиваторі. За дивергентного підходу (на відміну від конвергентного) афіксальні морфем виконують диференційну функцію, тому О. М. Соколов запропонував називати їх афіксальними диференціаторами [6, с. 20; 7, с. 96], а Є. Ю. Гінзбург — диференціалами [3, с. 170 – 171]. Афіксальні диференціатори послідовно використовують під час опозиційного аналізу як показники, маркери позитивної чи негативної “реакції” компонентів лексичної опозиції на сполучуваність.

У сфері віддієслівного іменникового словотвору афіксальними диференціаторами є транспозиційні суфікси на позначення опрідметненої дії чи опрідметненого стану: *-ни***-, *-(e)ни*-, *-(i)ни*-, *-∅*-, *-тт*-, *-іт*-, *-от*-, *-б*-, *-н*-, *-оц*-, *-нин*-, *-тв*-, *-неч*-, *-ин*-, *-аці*-, *-ізаці*- / *-изаці*-, *-фікаці*-, *-аж* та мутаційні суфіксальні морфемі зі значенням суб'єкта-діяча чи носія стану: *-ець*-, *-ник* / *-івник*-, *-льник*-, *-ач*-, *-тель*-, *-ар*-, *-ій*-, *-ок*-, *-ун*-, *-ак*-, *-атор*-, *-ер* / *-ор*-, *-ант* / *-ент*; предмета (знаряддя, інструмента, засобу дії, результату, наслідку тощо): *-ник*-, *-ач*-, *-ець*-, *-нок*-,

* Докладніше про це див.: Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів. – К., 2005. – 349 с.

** Суфікси ВДІ у статті оформлено за графічним принципом.

-л-, -ун-, -к-(-анк-, -арк-, -ачк-, -івк-, -йк-, -лк-, -тк- та ін.), -ак, -в- / -тв-, -ниц-, -ин-, -атор, -ат, -ер / -ор; зрідка місця дії (частини простору, приміщення): -ник, -к- / -анк-, -арн-, -льн-, -ищ / -бищ-, -овищ-, -ниц-. Формально тожні дієслівні основи неоднаковою мірою поєднуються з афіксами цих типів, нерідко виявляючи ознаки словотвірної інертності, “нульової” чи “порожньої” валентності.

Про неформальний характер іменникових суфіксів виразно свідчить їхня вибірковість стосовно основ дієслів-мотиваторів, неспроможність взаємодіяти з усіма їхніми значеннями. Наприклад, *стріляти 1* (з рушниці) → *стріляння* // *стрільба*, але *стріляти 5* (словами) → *стріляння*, а не *стрільба* (словами); *різати 2* (вбивати) → *різання* // *різанина* // *різня*, але *різати 10* (на іспитах) → *різання*, а не *різанина*, *різня* (на іспитах) і под. Вибір дериваційного суфікса для оформлення мотивованого іменника регулює низка чинників, основним серед яких є семантичний. Кожен суфікс поєднується лише з певним колом дієслівних основ, тому дослідження умов реалізації валентних можливостей суфіксальних морфем дає змогу передбачити потенційні слова.

Співіснування у мові кількох спільнокореневих різносуфіксальних девербативів із однаковим словотвірним значенням на зразок *пристосовування* // *пристосування*, *випадання* // *випадіння*, *розчищення* // *розчищення*, *виділення* // *виділення*, *кропіння* // *кроплення*, *розбивання* // *розбиття*, *захищення* // *захищення* // *захист*, *ходіння* // *ходьба*, *регулювання* // *регуляція*, *мірник* // *мірятьник*, *збиральник* // *збирач*, *визвольник* // *визволитель* і под. спричинене дивергентними функціями суфіксальних морфем. У сфері віддієслівного іменникового словотвору ці функції полягають передусім у переданні аспектуальних ознак мотиваторів — видових значень та семантики родів дієслівної дії. Суфікси синтаксичних девербативів можуть позначати протяжність дії в часі, її повторюваність чи безперервність, результативність, одноактність, інтенсивність, масштабність вияву, кількісні характеристики, семантику дії (як сукупності мікродій) чи стану. Суфікси лексичних дериватів найчастіше відображають ступінь узагальнення значення, а також стилістичне та експресивне забарвлення.

Отже, у віддієслівному іменниковому словотворі сучасної української мови з-поміж інших явищ спостерігаємо функціонування словотвірної дивергенції, сутність якої полягає в здатності формально тожних, але семантично розбіжних мотиваторів реалізувати неоднакові дериваційні можливості. У вузькому розумінні явище дивергенції підпорядковане компетенції словотвору, оскільки передбачає вивчення словотвірної мотивації та словотвірного потенціалу дієслова, семантичних відношень у парах “дієслово-мотиватор → іменник-мотиват”. Проте в широкому значенні поставлена проблема “прогнозує” увагу до таких мовних явищ, як взаємовідношення між змістом і формою мовних одиниць, взаємодія лексичної та словотвірної семантики, закономірності морфемної валентності, змістова імпліцитність, лексико-семантичні типи відношень, варіантність мовних одиниць, граматичні категорії дієслова та ін. Загалом, за спостереженнями О. М. Соколова, дивергентні відношення — це зв’язки і залежності, що існують між лексичними одиницями з погляду морфології та між явищами морфології з погляду лексики [227, с. 114].

Список літератури

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. — М., 1957. — 295 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. — К.: Наукова думка, 1987. — 211 с.
3. Гинзбург Е. Л. Словообразование и синтаксис. — М., 1979. — 264 с.
4. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 102 – 113.
5. Клименко Н. Ф. Про закономірності сполучуваності афіксів сучасної української мови // Мовознавство. — 1968. — №6. — С. 28 – 32.
6. Соколов О. М. О принципах структурно-семантической дивергенции в лексике // Актуальные проблемы лексикологии: Тез. докл. 2 лингв. конф. — Новосибирск, 1969. — Вып. 2. — Ч. 1. — С. 19–21.
7. Соколов О. М. Вопросы префиксальной дивергенции // Вопросы языка и литературы. — Томск, 1970. — С. 90 – 169.
8. Соколов О. М. О факторах, определяющих внутреннюю валентность глагольных лексических единиц // Актуальные проблемы русской лексикологии: Докл. лингвистич. конф. — Томск, 1971. — Ч. 1. — С. 10 – 17.
9. Соколов О. М. Вопросы морфемно-семантической соотносительности в лексике русского языка. — Томск, 1972. — 218 с.
10. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. — К.: Наукова думка, 2003. — 288 с.

Колібаба Л. М. Явление дивергенции в сфере отглагольного словообразования существительных современного украинского языка.

Статья посвящена толкованию сущности явления дивергенции на материале отглагольных существительных современного украинского языка.

Ключевые слова: дивергенция, отглагольное существительное, многозначность, глагол-мотиватор, лексико-семантический вариант, суффикс.

Kolibaba L. N. Phenomenon divergence in the sphere of word-formation of the verbal nouns of the modern Ukrainian language.

The article is devoted to the interpretation of phenomenon divergence in the sphere of word-formation of the verbal nouns of the modern Ukrainian language.

Key words: divergence, verbal noun, polysemy, verb-motivator, lexical-semantic variant, suffix.

Статья поступила в редакцию 27 октября 2006 г.